

Любов Якиминська
(Первомайськ)

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛІСТИЧНИХ ПОТЕНЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ (XIX – початок ХХІ століття)

Яскравий індивідуалізм – це риса українського народу, що першою впадає в око чужоземцеві. Тому в описах України звертається увага на цю особливість українського характеру.

Дійсно, серед тих рис, які утворюють ядро української ментальності, індивідуалізм займає чи не найвагоміше місце. Саме ця етнопсихологічна ознака насамперед потрапляє в поле зору дослідників.

Індивідуалізм як характерну рису українського характеру особливо підкреслювали М. Костомаров¹, О. Кульчицький², В. Липинський³, І. Мірчук⁴, І. Старовойт⁵, Д. Чижевський⁶, В. Янів⁷, М. Гримич⁸, П. Гнатенко⁹ та інші.

Метою статті є аналіз способів і форм інституціоналізації означеної риси українського менталітету залежно від конкретних умов життєдіяльності в історичній ретроспективі на прикладі фольклорної традиції Степового Побужжя.

Для досягнення поставленої мети потрібно:

– дослідити традиційну для української фольклорної традиції актуалізацію «українського індивідуалізму»;

– проаналізувати фольклорний матеріал, зібраний у Степовому Побужжі в XIX–XXI ст.;

– прослідкувати специфіку інституціоналізації індивідуалістичних потенцій окресленого хронотопу у фольклорних текстах.

Ті вчені, котрі вивчали специфіку українського національного характеру або хоча б побіжно торкалися цього питання, фактично одноставно доходять висновку, що однією із його істотних рис є індивідуалізм. Започатковує цю традицію М. Костомаров, який у статті «Две русские народности» чітко вказує: поряд з іншими ознаками українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину. «Малороси... незалежні особистості, самобутні

власники; обов'язки їх перед громадою тільки у сфері тих відносин, які встановлюють зв'язок між членами для взаємної безпеки і користі кожного», – зауважував М. Костомаров понад сто років тому. У цьому контексті показовими є наведені дослідником випадки, які демонструють реакцію на спроби запровадити в українських сім'ях «великоросійську щільність»: «Не тільки рідні брати були готові раз у раз затіяти бійку, але сини витягували батьків своїх за коси через поріг своєї хати»¹⁰. Причому, зауважує М. Костомаров, мешканці українського села, засуджуючи надмірну жорстокість рідних у подібних випадках, ніколи не піддавали осуду самі підстави такої поведінки, пропонуючи виокремлення молодого хазяїна від батьків.

Думку Костомарова про індивідуалізм української ментальності поділяє і розвиває згодом видатний історик М. Грушевський, котрий істотною прикметою українського народного характеру вважає «високий розвиток гідності своєї, пошанування установлених зверхніх форм, етикету й добрих манер»¹¹. На індивідуалізм як рису української ментальності вказує також В. Янів: «Зовсім самозрозуміло, що спрямування уваги на власну особу з рівнозначним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму, отже, до риси світогляду, яка поруч із українською емотивністю – викликає найменше сумнівів»¹².

Д. Чижевський вважав, що для українців характерним є «визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини права на власний індивідуальний етичний шлях»¹³.

Український індивідуалізм певною мірою поєднує нас з індивідуалістичною Європою, але, перейшовши межі, веде нас до архаїзму. Про український «архаїчний індивідуалізм» говорить Липинський у своїх «Листах»¹⁴. «Безмежний індивідуалізм», – зазначає І. Мірчук і зі свого боку додає, що в українців «Я» творить своєрідний констатуючий принцип, що їх філософське думан-

ня, їх розуміння моралі, творення певних норм, а передусім практична діяльність, впливають з поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче навіть в інтересах загалу¹⁵.

Особливості землеробства на теренах України, а саме відсутність у необхідності спільної праці, спричинили гіперболізований розвиток в українців особистісного начала, яке проявляється в яскраво вираженому індивідуалізмі та ненависті до всього суспільного. «Гуртове – чортове»¹⁶, – говорить українська приказка, «два українці – три гетьмани»¹⁷.

За визначенням І. Старовойта, український індивідуалізм, який є дійсно глибиною рисою українського менталітету, через історичні умови існування етносу набув вираженого напрямку на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію у ньому і збереження себе від впливу інших людей¹⁸. Це явище проявляється насамперед в утвердженні так званих «малих сімей»: «Найлучча спілка – чоловік та жінка»¹⁹. Досить гостро висміюється намагання породичатися: «такий родич, як чорт козі дядько»²⁰, «вона нам по Петру Одарка»²¹ та ін. (треба звернути особливу увагу на той факт, що парадигма прислів'їв та приказок з цієї тематики є надзвичайно широкою).

У контексті досліджуваної проблематики доцільним буде проаналізувати специфіку актуалізації такої риси менталітету українського народу, як «гостинність», що впливає з утвердження індивідуалістичних потенцій психіки.

У науковій парадигмі думка про гостинність українців стала майже аксіоматичною. Разом з тим аналіз фольклорної спадщини народу дає можливість говорити про неоднозначне ставлення українця до інституту гостинності, яке тісно пов'язане з утвердженням «малої сім'ї». З одного боку, крізь фольклорну традицію проходить розуміння того, що «для гостя хоч застався, а постався»²², але «ліпше свій гість, ніж чужих шість»²³ (свій, тобто родич, близький друг). Водночас прийом гостей сприймається як необхідність, даність традиціям: «Від податків і гостей не відкрутишся»²⁴, «Бог дав свято, а – чорт гості»²⁵. На думку автора, гостювання сприймається як вторгнення у власний внутрішній світ, який для українців уособлює в собі домівка: «Гість як чиряк: де захоче, там і сяде»²⁶, «Лихий гість і хазяїна з хати вижене»²⁷, «Гостям сміх, а хазяям сльози»²⁸ та ін.

Проте такі висновки щодо негативного навантаження категорії «гостювання» на українському соціокультурному ґрунті будуть неповними.

Усна народна творчість репрезентує цикл прислів'їв, які унормовують інститут гостювання таким чином, щоб зробити його прийнятним і для гостя, і для хазяїна, що є яскравим прикладом поваги до особистості, актуалізації індивідуалістичних потенцій: «В церкву ходять по дзвону, а в гості – на заклик»²⁹, «Гість і риба до трьох днів засмердяться»³⁰, «Незваний гість гірше татарина»³¹, «Незваний гість – що постав, те й з'їсть»³², «Незваний гість, що з собою приніс, те й їсть»³³ та ін.

Слід відмітити ще одну особливість українського психоповедінкового типу, яка безпосередньо пов'язана з гіперрозвитком індивідуалістичного начала представників українського етносу, а саме – надзвичайну його демократичність. В. Янів зазначає, що «українці – вроджені вороги деспотії»³⁴.

Варто додати, що сьогодні мовознавцями досить активно проводяться дослідження, що доводять «горизонтальність», «рівність», яка зафіксована у всіх підсистемах української мовленнєвої структури – синтаксисі, лексиці, словотворі.

Отже, індивідуалізм українського народу як одна з найбільш яскраво виражених рис менталітету проявляється у всіх сферах суспільного життя, зумовлюючи розвиток, з одного боку, таких психоповедінкових рис, як демократизм, толерантність, волелюбність, водночас породжуючи недостатній розвиток національної солідарності, а також сприяючи виробленню стереотипу значно меншої значущості суспільного фактора порівняно з особистісним.

Актуалізація цієї риси української ментальності значною мірою залежить від історико-регіональних умов існування. У цьому контексті доцільним буде прослідкувати особливості форм інституціоналізації досліджуваної ментальної характеристики в конкретно-історичних умовах існування.

За твердженням Ю. Присяжнюка, індивідуалізм українців Степової України в кінці XIX – початку XX ст. унаслідок недостатньо високої густоти населення актуалізувався в господарській самостійності, порівняно з невисокою необхідністю спільної діяльності³⁵. Окреслені вище висновки знаходять підтвердження у фольклорних текстах, поширених у Степовому Побужжі. Так, «В гурті каші не

наїсишся» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.)³⁶, – говорить українська приказка, «Всяка курка не дурна: не од себе, а під себе гребе» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)³⁷, «З чужого воза хоч серед калюжі» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)³⁸, «Жаль тебе, та не так, як себе» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)³⁹, «Чужа хата гірша ката» (записано на Слободах у середині XIX ст.)⁴⁰, «В приймах собака був, та й хвоста збув» (записано в Гайворонщині)⁴¹, «Своя рука владика» (записано на Білгородщині)⁴², «Була б людина, а булава знайдеться» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)⁴³ та ін. Показовим також є той факт, що навіть брат і сестра, які пішли в ліс по ягоди, збирають їх кожен окремо («Івасик та Оленочка» (записано в с. Трьомсинівка Олександрійського повіту Катеринославської губернії в другій половині XIX ст. М. І. Манжурою)⁴⁴.

Аналізуючи матеріали усної народної творчості Степового Побужжя кінця XIX ст., слід особливо відмітити притаманне українцям гіперрозвинене почуття власності: «Купив Хома та й п'є, та нікому не дає» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁴⁵, «На чужий коровай очей не поривай» (записано в Гайворонщині в середині XIX ст.)⁴⁶, «Чуже чужим пахне» (записано в Гайворонщині в середині XIX ст.)⁴⁷, «Хто чуже бере, того Бог поб'є» (записано на Слободах в середині XIX ст.)⁴⁸, «Хлібом кормлять, стеблом очі колють» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁴⁹ та ін.

Фольклорна традиція кінця XIX ст. окресленого регіону репрезентує також широку актуалізацію індивідуалістичних потенцій в особистому (сімейному) житті. Традиційно гостро висміюється намагання породичатися: «Вона йому Василевому тітка, а він їй через вулицю бондар» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵⁰, «Вона йому в первих Юхим, через вулицю гончар, а по кумовому плотнику – зять» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵¹, «Кіндрат свині брат, кобилі дядько, а собаці сват» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵² та ін.

Традиційно велике значення несе в собі інститут «малої сім'ї», до якої входять чоловік, дружина і діти: «Без жінки, як без кішки: миші з'їдять» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.)⁵³, «Нежонатому поможи, Боже, а жонатому жінка поможе» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.)⁵⁴, «Нема у світі цвіту цвітійшого за маківочки,

нема ж роду ріднішого за матіночки» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)⁵⁵ та ін., натомість: «Брат братом, сват сватом, а гроші не рідня» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)⁵⁶, «Брат мій, а розум в нього свій» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵⁷, «Коли в батька три сини, то буде спина синя, коли в матері три дочки, то буде без сорочки» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵⁸, «Ой, діти мої, любо було б на вас глянути, коли б ви всі були в совісті» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁵⁹, «Наша невістка що не дай, то тріска» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.)⁶⁰ та ін.

Таким чином, індивідуалістичні потенції українського селянства кінця XIX – початку XX ст. актуалізувалися у традиційному для українців ключі.

Специфіка умов життєдіяльності радянського періоду спричинила видозміну форм інституціоналізації українського індивідуалізму і в конкретних історичних умовах набуває негативного змісту. У цьому контексті показовою є трансформація приказки «Була б людина, а булава знайдеться» (записано на Катеринославщині Д. І. Яворницьким)⁶¹ в «Була б людина, а стаття знайдеться» (записано в с. Катеринка Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

Неможливість через специфіку історичних умов життєдіяльності реалізації повною мірою індивідуалістичних потенцій у господарському житті призвела до зміни напрямку їх актуалізації. (Слід, однак, відмітити той факт, що, як тільки виникає можливість, «господарський індивідуалізм» українців активізується. Знаковим щодо цього видається анекдот, у якому селянин, видавши за корову свого кума-партизана німецьким військам при зустрічі дивується «Тю, Петро, ти що, обідився?» (записано в с. Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

Матеріали фольклорної традиції досліджуваного часопростору дають можливість дійти висновку про зміну вектора направленості традиційного українського індивідуалізму в напрямі посилення його в сфері особистого (сімейного) життя.

«Невістка – чужа кістка» (записано в с. Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл., у с. Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Хто крайній? – Невістка! – Так її тут немає. – Он її платок висить!» (записано в с. Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл.), «Наша

невістка, як бджілка: поки всіх не перекусає, не успокоїться» (записано в с. Мигія Первомайського р-ну Миколаївської обл., у м. Первомайськ Миколаївської обл.), «Свекруха – воркотуха» (записано в смт Криве Озеро Миколаївської обл.), «Зять любить взять» (записано в смт Любашівка Одеської обл.), «Через дочку і зять милий, а за невісткою і син не рідня» (записано в с. Мигія Первомайського р-ну Миколаївської обл., у м. Первомайськ Миколаївської обл.) та ін.

Традиційний мотив неприйняття накинутих родинних зв'язків не втрачає своєї актуальності: «Трете ребро від с...ки» (записано в с. Хлібодарівка Чортотлинського р-ну Херсонської обл., у с. Андріїво-Іванівка Миколаївського р-ну Одеської обл.), «Такий родич, як чорт козі дядько» (записано в смт Криве Озеро Миколаївської обл.), «Третя вода на кіселі» (записано в с. Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл., у с. Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.) та ін. У цьому контексті традиційно зневажливою є реакція українців на тотальну русифікацію: «Хоч очі узкій, а в паспорті рускій» (записано в смт Любашівка Одеської обл.) та ін.

Фольклорна спадщина радянського періоду Степового Побужжя зберігає генетичний зв'язок із загальноукраїнською традицією попередніх історичних епох у ставленні до власності: «В чужому казані борщу не звареш» (записано в с. Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Свій рот ближче» (записано в с. Синюхин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Брате мій, хліб їж свій» (записано в смт Доманівка Миколаївської обл.), «Позичене не з'їдене» (записано в смт Криве Озеро Миколаївської обл.) та ін.

Індивідуалістичні потенції інституціоналізуються і в ставленні до громадського життя: «Лучча подружка – це подушка» (записано в с. Синюхин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Не вдержав на своєму язичі, на чужому – й подавно» (записано в с. Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Не маєш друга – не матимеш ворога» (записано в с. Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Добре, коли собака друг, погано, коли друг – собака» (записано в с. Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Я, та ще моя коза» (записано в м. Первомайську Миколаївської обл.), «Сам собі на умі» (записано в смт Любашівка Одеської обл.) та ін.

Аналіз фольклорних творів Степового Побужжя пострадянського періоду дає можливість говорити про збереження генетичного

зв'язку актуалізації досліджуваної особливості українського менталітету з попередніми епохами.

Інституціоналізація індивідуалістичних потенцій за матеріалами фольклорної традиції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається у традиційному для українського народу руслі: «господарському індивідуалізмі», прагненні мінімального втручання у суспільне життя, в сімейних взаємовідносинах.

Для фольклорної традиції окресленого хронотопу характерним є надзвичайно важливе значення власного життєвого простору: «Своя стріха – своя втіха» (записано в с. Луканівка Доманівського р-ну Миколаївської обл.), «Своя хата – своя правда» (записано в с. Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл.) (це прислів'я було вжито респондентом, бабусею 84-річного віку, для пояснення небажання переїжджати до онуків).

Фольклорні тексти Степового Побужжя пострадянського періоду загалом дублюють наведені вище матеріали, причому інтенсивність вжитку всіх типів наведених вище прислів'їв є однаково активною. Отже, особливістю означеного хронотопу є широкий спектр направленості індивідуалістичних потенцій. Крім того, у пострадянський період знаковою є поступова зміна форми інституціоналізації українського індивідуалізму, точніше повернення до її традиційних основ у бік усвідомлення важливості кожної людини, її можливості впливу на власне життя. У цьому контексті показовою є приказка «Була б людина, а портфель знайдеться» (записано в смт Любашівка Одеської обл.) (для порівняння: в ХІХ ст. – «Була б людина, а булава знайдеться», у ХХ ст. – «Була б людина, а стаття знайдеться»). На сьогодні характерним є вживання всіх трьох форм цього прислів'я).

Таким чином, у світоглядних уявленнях українців Степового Побужжя пострадянського періоду репрезентовані традиційні для української ментальної традиції способи актуалізації індивідуалізму.

Отже, індивідуалізм українського народу як одна з найбільш яскраво виражених рис менталітету, проявляється у всіх сферах суспільного життя, зумовлюючи розвиток, з одного боку, таких психоповедінкових рис, як демократизм, толерантність, волелюбність, водночас породжуючи недостатній розвиток національної солідарності, а також сприяючи виробленню стереотипу значно меншої значущості суспільного фактора порівняно з особистісним.

Примітки

¹ Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – Березень. – С. 33–80.

² Кульчицький О. Український персоналізм / О. Кульчицький. – Мюнхен ; Париж, 1985. – 65 с.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1954.

⁴ Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики) / І. Мірчук // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 15–18.

⁵ Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – К., 1995; Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності / І. С. Старовойт. – К. ; Тернопіль, 1997.

⁶ Чижевський Д. Філософія і національність / Д. Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 10; Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії України / Д. Чижевський. – К., 1992.

⁷ Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів. – Мюнхен, 1992. – 78 с.; Янів В. Проблема психологічного оксиденталізму України / В. Янів // Мандрівець. – 1994 – № 1.

⁸ Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. – № 8. – 1991. – С. 27–31; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / М. Гримич. – К., 2000.

⁹ Гнатенко П. И. Национальный характер: мифы и реальность / П. И. Гнатенко. – К., 1984; Гнатенко П. И. Национальный характер / П. И. Гнатенко. – Д., 1992; Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко. – Д., 1995; Гнатенко П. И. Український національний характер / П. И. Гнатенко. – К., 1997; Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Д., 2000.

¹⁰ Костомаров Н. И. Две русские народности. – С. 33–80.

¹¹ Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України / М. Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 8–25.

¹² Янів В. Проблема психологічного оксиденталізму України / В. Янів // Мандрівець. – 1994 – № 1.

¹³ Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії України / Д. І. Чижевський. – К., 1992.

¹⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів...

¹⁵ Мірчук І. Світогляд українського народу...

¹⁶ Українські народні прислів'я та приказки / упорядкув. Єсипенко. – К. – 1992. – С. 79.

¹⁷ Там само. – С. 46.

¹⁸ Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – К., 1995.

¹⁹ Українські народні прислів'я та приказки. – С. 17.

²⁰ Там само. – С. 18.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 80.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 79.

²⁶ Там само. – С. 81.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 79.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – С. 81.

³² Там само. – С. 80.

³³ Там само.

³⁴ Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал.

³⁵ Присяжнюк Ю. Українське селянство наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007. – С. 143.

³⁶ АНФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 8, арк. 4.

³⁷ Там само. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 16, арк. 120.

³⁸ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – Торонто, 1985. – С. 188.

³⁹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 12, арк. 22.

⁴⁰ Номис М. Українські приказки, прислів'я... – С. 187.

⁴¹ Там само. – С. 201.

⁴² Там само. – С. 187.

⁴³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 16, арк. 67.

⁴⁴ Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. М. И. Манжурою // Сб. Харьковского историко-философского общества. – Х., 1890. – Т. II. – Вып. 2.

⁴⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я... – Записано на Херсонщині. – С. 199.

⁴⁶ Там само. – С. 187.

⁴⁷ Там само. – С. 188.

⁴⁸ Там само. – С. 188.

⁴⁹ Там само. – С. 189.

⁵⁰ Там само. – С. 261.

⁵¹ Там само. – С. 261.

⁵² Там само. – С. 177.

⁵³ Там само. – С. 172.

⁵⁴ Там само. – С. 143.

⁵⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 17, арк. 70.

⁵⁶ Там само. – Ф. 8, к. 2, од. зб. 8, арк. 187.

⁵⁷ Номис М. Українські приказки, прислів'я... – С. 184.

⁵⁸ Там само. – С. 261.

⁵⁹ Там само. – С. 176.

⁶⁰ Там само. – С. 176.

⁶¹ Там само. – С. 54.